

DİN SOSYOLOJİSİNİN YERİ VE TARTIŞMA KONUSU OLAN MES'ELELERİ

Doç. Dr. MEHMET TAPLAMACIOĞLU

A. *Din Sosyolojisi ve Ona Bağlı Sahalar :*

Genel olarak, bir bilim dalının bağımsızlık kazanması, mevcut bilimlerden ayrı bir konüsü, kendine öz bir araştırma alanı ve özel bir inceleme metodunun bulunması ile mümkündür. Din olaylarını, ilâhiyat, felsefe ve etnoloji gibi ötedenberi yerleşmiş olan bilimler çerçevesi içinde incelemek yahut, başka sosyolojik araştırmalarda olduğu gibi, bunlar için ayrı bir disiplin kurmak şıkları düşünülebilir. Fakat çağdaş bilginler, din sosyolojisinin bağımsız bir varlığa hak kazandığını göstermişlerdir. Bununla beraber yeni disiplin, karşılıklı olarak, diğer bilimlere bağlıdır. Bu bağlılık yalnız tarihî şartlardan değil, aynı zamanda incelenen konuların mahiyetinden ileri gelir.

Büyük tartışmalara yol açan bir başka soru da şudur: Acaba din sosyolojisinin bilimsel verileri türsel bir metotla incelemesi maksada kâfi gelir mi? Yoksa bu ilmin kendine öz, az çok sınırlı, bir alanı var mıdır? Bilimsel verilerin türsel bir metot ve özel bir görüşle ele alınması şıkkı sonsuz tartışmalara yol açar; çünkü bilimsel verileri türsel bir metot ve özel bir görüşle incelemek ayrı bir disiplinin kurulmasını haklı gösteremez. Din sosyolojisinin, sosyolojinin diğer dallarında olduğu gibi, türsel bir metot (Méthode Spécifique) uygulamaktan başka, olaylar arasında kendine mal edebileceği farklı bir araştırma alanı da vardır. Din Sosyolojisinin gerçek konusu olan *Kolektif Din Hayatı*, ilâhiyat, felsefe, tarih, psikoloji, etnoloji ve benzeri disiplinler yönünden de ele alınabilir. Fakat bu disiplinlerin işi bittikten sonra geride yapılacak bir iş daha kalır ki bu da din sosyolojisinin araya girmesile çözümlenir.

B. *Din Sosyolojisinin Münakaşalı Mes'eleleri :*

Gittikçe artan bir birleştirme çabasına aykırı olarak yeni disiplinin alan, amaç, metot ve sınırları üzerinde bugün bile büyük anlaşmazlıklar vardır. Şimdi bu anlaşmazlıkları birer birer inceliyelim:

1. *Din Sosyolojisinin Deskriptif Veya Normatif Olması :*

Din Sosyolojisinin normatif veya deskriptif olması konusunda fikir ayrılıkları vardır. Eğer Din Sosyolojisi deskriptif ise, ne dereceye kadar deskriptiftir? Tarihî bakımdan din sosyolojisi, tıpkı sosyoloji gibi, genel olarak kaynağını, batı dünyasında endüstrinin kurulduğu andaki toplumsal gerçek (Réalité Sociale) ten alır. O zaman, mevcut olan bilim dallarından felsefe ve teolojinin toplumsal değişimleri açıklamada gösterdiği yetersizlik sosyolojinin doğmasına yol açmıştır. Başlangıçta, bu alanda, kısmen terim güçlüklerinden, kısmen din sosyolojisinin amaç, alan, metot ve sınırları üzerindeki anlaşmazlıklardan ileri gelen büyük bir karışıklığın hüküm sürmesi hiçte yadırganacak bir şey değildi. Sosyoloji bazıları için bir saldırı silâhı olduğu halde savunmaya zorlanmış olan kimseler de katolik veya protestan bir din sosyolojisini arzuluyorlardı. Fakat hepsi de din sosyolojisinin normlar koymak amacını güttüğünde birleşiyorlardı. Des-

kriptif bir sosyoloji anlayışının ortaya çıkması için aradan daha epeyce zamanın geçmesi gerekiyordu. Deskriptif sosyoloji anlayışı, normlar koymak işinin, ilâhiyatçı veya filozofa has bir görev olduğunu teslim ediyordu. Bazı kimseler, haklı olarak, yeni doğan bu disiplinden şüphelendiler. Sosyolojinin başka amaçlar gütmemesinden, dinî inanışlara aykırı veya hiç değilse onlarla ilgisi olmayan niyetler beslemesinden korkuluyordu. Hattâ dinle toplum arasındaki bağlaşıma (Corrélation) etüdünü aşında deskriptif sayan bilginler arasında bile, deskriptif araştırmaya kılavuzluk edebilecek, normatif bir başlangıcın varlığını kabul edenler vardır. Yine bu bilginler, varılan sonuçları, sübjektif izlenim, beğenim veya gelişimlerden daha ileri götürmek istedikleri takdirde bütün bunların sıkıca kontrol ve tahkik edilmesi gerektiğini anlamışlardır. Bu da hiç olmazsa metodolojik yönden ve geçici olarak her türlü sübjektif takdirlerden kaçınılmasını ve XIX. yüzyıldan beri insan bilimlerinde¹ uygulanan metodolojik ve eleştirci (tenkidi) araçların din sosyolojisinde kullanılmasını gerekli kılar. Bu açıdan işe başlayan araştırmacılar artık elde ettikleri sonuçlara hikmetin son sözü diye bakmayacak; takdirlerin, varılan sonuçları, teolojik ve filozofik bir bilgi sistemi içindeki yerine koymasını bekleyeceklerdir. Deskriptif etüdün bütünlüğü sağlandığı sürece bu son görevin deskripsiyonla paralel olarak ve aynı araştırmacı tarafından yürütülüp yürütülmemesi o kadar önemli değildir. Asıl mes'ele, değer hükümlerini ihtiva eden bir pozisyona varmanın mümkün, muhik ve makul olduğunu anlamak değil, daha çok bu değer hükümlerini ne zaman söz konusu etmenin caiz olduğunu bilmektir.

Din Sosyolojisinde üzerinde durulan konular araştırmacının yakın ilgi ve kaygusu dışında kaldığı müddetçe karşılaşılan güçlükler o kadar önemli sayılmaz. Bir katolik, bir protestan, bir müslüman veya marksistin Amerika yerlilerinin din törenleri, Gılgamış Destanı veya Buda Ahlâkî hakkındaki araştırmalarda benzeri sonuçlara varmaması için hiçbir sebep yoktur. Fakat söz, bir din reformunun sebeplerine, bir mezhep veya tarikatın yapısına gelince iş değişir. Toplumun bir islâm, bir hıristiyan, bir marksist felsefesi olabilir. Bununla beraber, çeşitli yönlerden incelenecek, değişik ölçülerde geliştirilecek ve yalnız bir türlü ölçüt (kıstas) ten yararlanacak bir tek din sosyolojisi vardır. Nitekim, İlâhiyat Fakültesinde İslâm Felsefesi (İslâmın toplum felsefesi), Din Felsefesi, Eski Çağ Yunan Felsefesi adı ile çeşitli disiplinler yanında bir tek Din Sosyolojisi vardır. Burada muhtelif dinler aynı ölçülere göre incelenirler. Çekişmeler, toplum üzerindeki görüşlerin çeşitliliğinden daha çok, din görüşlerinin farklı olmasından ileri gelir. Dinin mahiyet ve görevleri üzerinde herkesin aynı görüş ve anlayışta olması zorunlu değilse de bu görüş ve anlayışların, her türlü objektif araştırmaları imkânsız kılacak derecede sempati ve antipati etkisi altında kalmaması da gereklidir. Objektif olmak, ilgisiz ve aldırışsız olmayı gerektirmez. Bunun gibi sempati ve antipati de tarih ve eleştirme metotlarına göre yürütülen tarafsız bir etüdü zorunlulukla faydasız kılmaz. Zaman ve mekân bakımından bizim dinden farklı bir din anlayışının varlığı kabul edilince, bilginlerin bütün hallerde aynı araştırma usul ve yollarına bağ vurulmaması için hiç bir sebep yoktur.

2. Karşılaştırma (Comparison) :

Toplumsal olgular olarak, dinî olayların incelenmesinde, karşılaştırma metodunun önemi üzerinde bir kaç söz söylemek zorundayız. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İnsan Bilimlerinin incelediği konuların anlaşılmasında karşılaştırma metodunun önemi belli

¹ İnsan bilimleri "Sciences de l'homme) insan fizyolojisi, psikoloji ve sosyoloji gibi insanla ilgili bilimleri ihtiva eder.

olmuştu. Tabiatile, Din Bilimleri (Sciences Religieuses) bundan istisna edilemezdi. Bir aralık Dinlerin Karşılaştırmalı Etüdü (étude comparée des Religions) yerine Karşılaştırmalı Din (Religion Comparée) terimi çok rağbet kazanmıştı. Öyle ki her şey herşeyle karşılaştırılıyor ve çoğu zaman üstünkörü benzerlikler gerçek özdeşlikler olarak alınıyordu. Din Sosyolojisindeki analogilerin yalnız dinî görüş ve anlayışlar için değil, dinî teşkilâtın yorumlanması için de yararlı olduğuna şüphe yoktur. Tek bir olayın özel nitelikleri, ancak bu olayın içinde bulunduğu bütüne gidilerek belirtilebilir. Üstelik, bunları içinde gördükleri tüm ve bütünden ayrı olarak incelemek tehlikelidir.

3. Anlam Verme (Signification) :

Olguların dış şekillerinden mâna dolu bütün ve tümlere varmak sanatı olan yorum...ilkeleri (Principes Herméneutiques) bir çok önemli sonuçları açıklamaya yol verir. Dinî fikir, tören ve teşkilâtın bir din sosyologu için, göz önünde tutulması gereken birer anlamı vardır. Başka bir deyimle Din sosyologu, Hıristiyanlıktaki Azizlerin Komünyonu (communion des saints), vaftiz, İslâm'daki fitre, Zekât, oruç gibi kavramları bütün iç mânaları ile anlamak zorundadır. Biz bu kavramları ancak, ilgili din mensuplarının yaptığı yorumlara dikkat ederek öğrenebiliriz. İslâm'daki bir kurum, ancak islâmların bu konudaki düşüncelerini anlayarak, açıklanabilir. Yamyamlık görünüşte bir ahlâkî çöküntünün ifadesidir. Fakat bunun bazı ilkel toplumlarca çok sevilen kimselerin cevherinden yararlanmak gibi kutsal bir amacı olduğu, ancak bu âdeti uygulayan kimselerin yorumu ve iç mânaya girmekle anlaşılır. Bir şeyi anlamak hiçbir vakit onu uygun bulmak, benimsemek ve inanmak demek değildir. Nitekim verdiğimiz yamyamlık örneğinde bu âdeti uygun bulduğumuz mânası yoktur. Çünkü objektif bir araştırmada normatif ve sübjektif görüşlerin yeri olamaz. Carlyle Hz. Muhammed için objektif bir araştırma sonunda KAHRAMAN MUHAMMED diye haykırırken hiç bir vakit müslüman olmuş değildi. Görülüyor ki yorum yapan gözlemci tek bir olayı, o olayın bağlı bulunduğu, bütüne gitmek suretile anlayabilmektedir. Kısacası, din sosyologu, din mensuplarının kendi kurumlarını yorumlama tarzına dikkat etmek zorundadır.

4. Değer ve Geçerlik (Valeur et validité) :

Şimdi disiplinimizin çeşitli tartışma ve sayısız yanlışlıklara yol açmış olan en ince ve çözümü en güç konularından birine gelmiş bulunuyoruz. Bunun tam bir çözüm yolu bulunamamış ve bu durum uzun zaman sosyologlarla din bilginleri arasında verimli bir işbirliği yapılmasını güçleştirmiştir. XIX. yüzyılın başında tarih ve felsefenin idealist motifler ve mânevi kuvvet, fikir ve enerjilerin verimliliği üzerinde durması, sosyologları buna tam karşıt olan bir görüşe götürmüştür. Sosyolojik bir görüş ruhani ve mânevi gelişmeleri, maddi şartların bir sonucu saymakta idi. Feuerbach, Engels ve Marx bu fikirdedir. Tarih boyunca dinî sembol ve kurumların doğma ve büyümesine yol açmış olan toplumsal köklerin dar bir yorumunu düzeltmekte şüphesiz fayda vardır. Fakat asıl yanlışlık, dinle toplum bağlaşığının (Corrélation) determinist terimler olarak yorumlanmasıyla başlar. Bir fikir veya olayın gelişme şartlarına veya başlangıç ve köklerine gidilerek o fikir veya olayın kabul veya inkârı düşünülürse yanlış bir sonuca varılır. Öte yandan dinin toplumsal etken, şart ve kadroların oluşundaki etkisi ret veya ihmal edilirse yanılma payı daha da büyük olur. Az çok iktisadi determinizme dayanan çağdaş araştırmaların çoğunda bu yanılmaları görüyoruz. Bu gibi hallerde en fazla tekrarlanan örnek terim İDEOLOJİ'dir. Dinî bir grupta sözü

geçen kardeşlik (fraternité), azizlerin komünyonu (Communion des Saints) gibi terimlere² ideoloji demekle acaba ne anlatılmak isteniyor? Bir marksist için bütün bunlar çürütülmüş, geçerliği olmayan ve Psikolojik anlamda boş hayalden başka bir şey değildir. Öbürleri bu marksist kadar ileri gitmeyecek, fakat onlar da ideolojilerin kök ve başlangıcını herhangi bir toplumda bulan ve geçerliği (muteberliği) de bu toplumla çevrelenen fikirler olarak yorumlamaya yelteneceklerdir. Çağdaş bilgi sosyolojisinin kurucularından Max Scheler bu öğretiyi tanımlamak ve tanıtmak üzere relativizmden ayırt edilsin diye relasyonizm terimini kullanmıştır. Bu son terim dinî değerlere önem veren ve bunları yerinde görüp gereğine uyanlar için daha elverişlidir. Bununla beraber bu görüş ve yorum, hiç olmazsa, vahiyler, dinî sembol, demec ve kurumların bir kısmını karakterize eden evrensel iddialara aykırı gibi görünüyor. Fakat bu aykırılık gerçek olmaktan ziyade görünüştedir. Şimdi bir soru akla gelebilir: Acaba bir Gazalî'nin, bir Luther'in öğreti ve fikirleri sosyolojik yönden açıklanacak olursa bu fikirler değer ve geçerliğinden bir şey kaybeder mi? Herhangi bir toplumda ekonomik ve toplumsal şartların, bir selâmet ve Kurtuluş arzusu uyandırdığı en kesin belgelerle ispat edilmiş olsa bile, alt-yapı araştırmaları bir dindeki kurtarma vaatlarını hükümsüz bırakmaz. Yeter ki din olaylarıyla toplumsal kökler arasındaki bağlaşıma (Corrélation) gerekinci değil, görevsel bir anlayışla yorumlansın. Görülüyor ki din mensuplarının, akîde, ibâdet ve teşkilâtlarını sosyolojik yönden incelemekle, dinlerine karşı olan bağları sarsılmak şöyle dursun, tersine daha da sağlamlaşır. Zekât ve sadakanın, cemaat ile namaz kılmanın toplumsal anlamını öğrenen bir müslümanın dinine karşı bağlılığı gevşemiş değil, artmıştır. Çünkü Zekât ve sadakanın toplumsal önemini öğrenen bir mümin körü körüne değil, daha açık bir anlayış ve kavrayışla din ödevlerini yerine getirir. Mümin veya müminler topluluğunun bir olayı yorumlaması, bir tarihçi, bir psikolog veya sosyologun görüş ve buluşlarından farklı olabilir. Toplumun üyeleri düşünüş, duyuş ve davranışlarının sebepleri üzerinde hayale kapılmış olabilirler. Bir rejimin kendini haklı çıkarmak için ileri sürdüğü teolojik, ideolojik, ve felsefî sebepleri arasında grubun zorbalık istek ve ihtirası gizlenmiş olduğu takdirde durum büsbütün başkadır. Burada, pek tabîî olarak, resmî ideoloji ile olayların gerçek durumu birbirini tutmaz. Jung, Nietzsche, Sorel, Pareto ve Spengler gibi bir takım psikolog, sosyolog ve filozofların gösterdikleri üzere bu halde durum daha çok çapraşık ve karmaşıktır. Bilgi sosyolojisinin öncülerinden olan Max Scheler ve Mannheim, fikir ve kanaatların toplumsal şartlara göre oluşma ve gelişmesi üzerindeki tahlilin, görüş ve kanaatların sınırlı ve kısmen doğru olma vasfını anlamaya yardım ettiğini göstermişlerdir. Bilgi sosyolojisinin görevi ve yaptığı keşifler gerçeğin ortaya çıkması için tam bir ilgisizlik ve bağımsızlık (irrélevance complète) ile tam uygunluk (adequation totale) arasında bir yerde bulunmaktadır. Dinî tecrübenin anlatımlarındaki geçerlik, bilgi nazariyesi (épistémologie) ve dinî tecrübe teorisinde izlemelidir.

5. *Apriorizm ve Ampirizm Mes'esi :*

Sosyolog din meselelerini nasıl ele almalıdır? Ampirik bir görüşle mi yoksa apriori olarak mı ...? Başka bir deyişle din konuları önsel mi yoksa sonsal mıdır? İşte asıl bu nokta üzerinde fikirler çarpışmaktadır. Bir takım bilginler, inceleme konusu üzerinde herhangi önsel ve peşin fikre saplanmadan, bilimsel verileri toplamakla yeti-

² Azizlerin komünyonu, insanların bu dünya, arefât ve öteki dünyadaki müminlerle meydana getirdiği birliktir. Asıl anlamı insanın tanrısına ve o yolla din kardeşlerine bağlılığıdır. Türkçeye (Müminler birliği) olarak çevrilebilir. Fraternité sözü de Din Kardeşliği anlamındadır.

nir ve ampirizmi savunurlar. Bunun en aşırı örneğini istatistikçi mektep vermektedir. Karşı kutuptaki bilginler ise belirli bir sezgi ve tümdengelim metodundan işe başlamak gereğine inanırlar. Burada gerçekten bir alternatif (muhayyerlik) karşısında bulunmadığımızı göstermek pek kolaydır. Zira ampiristler pratik olarak elde ettikleri olayları bir düzene koymak istedikleri zaman önsel kategorilerden yararlanırlar. Öte yandan aprioristlerin de, fikirlerini belgelemek için tarih ve istatistik gibi ampirik olaylardan doygun kalmaları beklenemez. Bir organizma için kemik kadar etler de gereklidir. Pek çok din sosyologunun savunduğu tipolojik metot, bu iki kutup arasında bir köprü kurmaktadır. Tipolojik metot ne kadar geliştirilirse o kadar detaylardaki bilgi zenginliği, yapıdaki derin çözümleme yeteneği ile birleştirilmiş olur. Yani ayrıntılarda elde edilen zengin bilgi, tip yapılarındaki çözümleme yeteneği ile el ele vererek olayların daha iyi anlaşılmasını sağlar.

6. Kolektivizm ve Fertçilik :

Din ve toplum yorumunda kolektivistlerle fertçiler³ arasında anlaşmazlık vardır. Burada bir alternatiften daha çok, bir prensip meselesi vardır. Bazıları medeniyet ve dinin gelişmesi sürecinde sonsuz olan ferdî değerlerin yavaş yavaş gerçekleştiğini kabul etmektedir: Bir çokları da kolektif tapınma ve onun dış belirtilerini dinin başlıca unsuru sayarlar. Dikkat edilirse burada da gerçekten bir alternatif söz konusu değildir. Zira ferdî özellik ve tecrübe çok eski olan medeniyet seviyelerinde bile kendini gösterdiği gibi kolektif tapınmanın, en gelişmiş ileri din ve medeniyetlerde bile önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

7. Özdeşlik veya Etki (*Identité ou influence*) :

Komşu bilimlerden biri olan etnoloji, eski toplum ve medeniyetlerdeki düşünüş ve davranış benzerliklerinin açıklanmasında birbirine karşıt görüşlere şahit olmuştur. İçinde Fransız, İngiliz, Alman ve Amerikan bilginleri bulunan bir mektep bütün bu türlü özdeşlik ve benzerlikleri tarihî etkilerin bir sonucu gibi yorumlamak ister. Bir ötekisi, bu benzerlikleri bütün insanların aynı yapı ve yetenekte olmasının bir sonucu olarak görür. Din sosyolojisi çeşitli kültür seviyelerinde gözlemlençilen davranış, düşünüş ve dinî teşkilâtın özdeşlik ve benzerliğini açıklamak zorundadır. Bu çiftli kıyas (Dilemme) in yapıcı bir tarzda çözümlenmesi bilimsel araştırma için çok önemlidir. Burada iki görüş arasında gerçekten bir alternatif yoktur. Tarihî bir etki ile açıklanabildiği müddetçe bir olayı insan tabiatının özdeşliği ile yorumlamaktan kaçınmalıdır. Öte yandan benzeri hal ve şartlar içinde bile dinî kurum ve kavramların farklı ve bağımsız olarak gelişmesi gerçeğini de yabana atmak doğru olmaz.

8. Din sosyolojisinde İstatistiklerin Yeri :

İstatistiklerin geniş, fakat ölçülü bir şekilde kullanılması din sosyolojisi için büyük bir fayda sağlar. Bununla beraber, hiç olmazsa, son zamanlara kadar Avrupalı ve Amerikalı bilginlerin istatistik metodunu kullanma tarzları birbirinden farklı olmuştur. Avrupa bilginleri istatistik metodunu geniş ölçüde kullanmaya pek istekli görünmemişlerdir. Amerikan bilginleri ise XX. yüzyılın ilk 10 yılı içinde bu çeşit araştırmalara olaganüstü

³ Kolektivizm yerine ortaklaşacılık, fertçilik yerine de bireycilik terimleri kullanılabilir.

bir önem vermişlerdir. Avrupalı bilginler din ve toplum araştırmalarında istatistikle kolayca denetlenebilen olgulara dayanacak yerde önsel yapılara (Constructions apriori) önem vermişlerdir. Amerikalılar ise buluşlarına gerçek anlamını verecek olan herhangi bir yoruma hevesli görünmemişlerdir.

9. *Akîde ve Amel (Doctrine et culte) :*

XIX. yüzyıl ortalarından bu yana kurulmaya başlayan dinler biliminde bir tartışma yer almış bulunmaktadır. Bu tartışma dinî tecrübenin anlatım şekilleri olan akîde, amel ve cemaattan hangisinin daha önemli ve öncel olduğunun belirtilmesi etrafında toplanır. Dinî tecrübenin Efsane, imân, akide, nass gibi teorik anlatımı ile tapınma, tören ve mensukler gibi pratik anlatımları arasındaki zaman ve değer (Chronologie et axiologie) bakımlarından öncelik mes'elesi, Robertson Smith, Andrew Lang, Schwartz, Gruppe ve benzeri bilginlerce tartışma konusu olmuştur. Bu anlatım şekilleri arasında tam bir denge kurmak ve her birine gerçek değerini vermek din sosyolojisi için çok önemlidir. Zihniyeciliğe (Intellectualisme) karşıt bir görüşle dinî tecrübenin pratik anlatımı olan tapınma (culte) in rol ve mahiyeti üzerinde durmak lâzımdır. Öte yandan dini tecrübenin teorik anlatımı olan akîde, imân veya doktrinin de, bir cemaati yorumlama aracı olması bakımından, küçümsenmemesi gerekir. Bundan dolayı din olayının iki türlü görünüşünden başka bir şey olmayan akîde ve amel, başka deyişle, doktrin veya ibâdetten hangisinin zaman bakımından öncel olduğunu araştırmaya ve bunlardan birini, öbürüne karşı savunmaya hiçte lüzum yoktur. Aralarında sıkı bağlıklar bulunduğunu, her yönden birbirlerini tamamladıklarını ve her ikisinin de tam bir dayanışma halinde bulunduğunu hatırd tutmak yerinde olur⁴.

4 Bu yazı Joachim Wach'ın çeşitli yayınlarından yararlanmak suretiyle yazılmıştır. Daha geniş bilgi için aşağıdaki eserlerine bakılmalıdır:

- a) Sociologie au XXe Siecle'dekt Sociologie de la Religion bölümü
- b) Sociology of Religion, the Univ-of Chicago press, 1944
- c) Archives de la Sociologie des Religions No 1